

історика (з питань української історії, історіографії XIX та XX ст., рецензії, повідомлення, некрологи), а також зміни в проблематиці, що відбувалися у залежності від суспільно-політичної ситуації в Україні.

Summary

The article show and analyze main points of works of V. Sarbey the «Ukrainian historical journal».

УДК 930.1: 303.446.4

Ю.Ю. Куценко

ОБРАЗ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА В ДІАСПОРНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Одним з наслідків історичних подій в українських землях другої половини XIX – початку XX ст., що зумовили інтенсивні міграційні процеси в українському соціумі, була поява досить міцної української діаспори. Як результат – розподіл української науки на суто українську та діаспорну. При чому, це стосувалося всіх галузей науки, в тому числі й історичної. Ізолювано розвиваючись на різному ідеологічному та науковому підґрунті, вони набувають в процесі свого розвитку специфічних рис, які відображаються на сутності наукового дослідження. Не дивлячись на методологічні та ідеологічні розбіжності, вітчизняна та діаспорна історіографії мають деякі спільні риси: надмірний ступінь ідеологізації, неабиякий інтерес до певних подій та деяких визначних постатей української історії.

Серед таких постатей є Михайло Петрович Драгоманов, відомий український історик, фольклорист, політичний теоретик та суспільний діяч. Широкий спектр наукових зацікавлень, активна соціальна позиція та велика спадщина забезпечили вченому сталу дослідницьку увагу. Втім, не дивлячись на значний масив "драгоманознавчих" студій, особа та діяльність М. Драгоманова постають в них доволі однозначними. Сучасні політичні події сприяли новому сплеску розвитку так званого "драгоманознавства", але поставили перед істориками завдання як максимального охоплення аналізом творчості М. Драгоманова, так і спроби реконструкції об'єктивного образу цієї непересічної особистості.

З цієї точки зору діаспорні дослідження могли б стати основою для подібної реконструкції, тому що були звільнені від тотального засилля марксистської методології та відкриті на новітні тенденції розвитку зарубіжної історіографії. Проте, тривалий час діаспорні історіографічні студії фактично не використовувалися у вітчизняних драгоманознавчих дослідках. Здобуття Україною державної незалежності відкрило більші можливості для активного залучення здобутків діаспорного "драгоманознавства" у вітчизняних студіях. Втім, історіографічний образ Михайла Драгоманова залишається необ'єктивним та однобоким. Це визначає актуальність проблеми окремого вивчення образу вченого, створеного діаспорними дослідниками, для подальшого залучення його результатів в процесі реконструкції цілісного історіографічного образу М.П. Драгоманова.

На сьогодні не існує жодного окремого дослідження, присвяченого висвітленню та узагальненню здобутків "драгоманознавства" в українській історіографії в діаспорі. Загальний їх аналіз присутній або в межах історіографічних оглядів "драгоманознавчої" тематики, або в межах з'ясування більш широкої проблеми [13; 15].

Специфіка вивчення історіографічного образу М.П. Драгоманова, створеного діаспорною історичною наукою, дозволяє виділити чотири групи джерел:

- основний масив складають безпосередньо драгоманознавчі розвідки діаспорних істориків, в яких висвітлюються різні аспекти життєвого та творчого шляху вченого;
- наукові та публіцистичні роботи самого Михайла Драгоманова, що використовуються діаспорними дослідниками. На жаль, представники діаспорної історіографії, як і вітчизняні історики, посиляються на усталене коло робіт Драгоманова, що сприяє посиленню ступеню міфологізації його постаті. Так із наукових робіт піддаються аналізу магістерська дисертація «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит» (1869), стаття «Положение и задачи науки древней истории» (1874), невелика розвідка «Пропавший час: Українці під Московським царством (1654-1876)» (1876). В колі публіцистичних розвідок найчастіше фігурують «Восточная политика Германии и обрусение» (1872), «Историческая Польша и великорусская демократия» (1881-1882), «Нарис української соціальної програми» та «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1878);
- автобіографія та епістолярна спадщина Михайла Петровича, що активно застосовуються в історіографічних дослідках при висвітленні найбільш спірних питань драгоманознавчої проблематики;
- драгоманознавчі студії Михайла Павлика та Івана Франка, які вважаються в історіографії учнями Михайла Петровича, й стали засновниками основних історіографічних традицій, що побутують при висвітленні особистості та діяльності М. Драгоманова.

Діаспорна історіографія не створила оригінальної концепції вивчення "драгоманознавчої" тематики. Всі, без винятку, дослідження вписуються в основні існуючі в "драгоманознавстві" традиції висвітлення життєвого та творчого шляху вченого. Таких традицій дві – позитивна та негативна, й виникають вони практично одночасно. Як зазначалося вище, їх фундатори – Михайло Павлик та Іван Франко.

Започаткувавши збирання наукової та публіцистичної спадщини Михайла Петровича, його епістолярію, М. Павлик не тільки видавав його твори і популяризував його погляди на суспільно-політичні проблеми тогочасної Російської імперії, але й намагався захищати його від критики. Про це яскраво свідчить зміст таких творів М. Павлика: «М. Драгоманов, "високий рівень українства" та "нова ера"», «М. Драгоманов і його роля в розвою України», «М. Драгоманов як політик», «Пам'яті М. Драгоманова». Вже назви цих робіт свідчать про оцінку автором особи та діяльності М. Драгоманова. Змістом цих робіт є лише роздуми про велич постаті М. Драгоманова, вкрай загальний огляд його "політичної філософії", що не дає можливості скласти об'єктивне та цілісне уявлення про особу історика та сутність його наукової спадщини [28-31].

Засновником негативної традиції в "драгоманознавстві" І. Франко став, напевно, досить випадково. Складність їх особистих взаємовідносин завжди викликала увагу дослідників, проявлялася в їх листуванні та критичних висловлюваннях М. Павлика, й фактично була основою для негативної історіографічної традиції [7]. Зроблена І. Франком спроба висвітлення суспільно-політичних поглядів М. Драгоманова, хоча й переслідувала мету лише їх об'єктивного аналізу, стала основою для подальшої їх нищівної критики в діаспорній історичній науці [37]. До того ж, на звичайне несприйняття поглядів історика, в історіографії накладалася пляма від кривди, що наніс Іванові Франку Михайло Петрович. Про неї він згадував в передмові до видання їх переписки, але сутність її так, в принципі і не зрозуміла [7, с.8-9,20-21]. А що є найбільш показовим для діаспорних студій, дослідників не цікавить [25].

Рухаючись в межах цих двох традицій, історіографічне вивчення життя, діяльності та спадщини М.П. Драгоманова в діаспорі вкладається в рамки загальних

етапів розвитку "драгоманознавства". Загальний статистичний аналіз джерельної бази "драгоманознавства" дозволяє виділити шість етапів його розвитку як окремого напрямку в українській історіографії:

I. середина 1860-х – 1895 рр. (від початку діяльності М. Драгоманова до його смерті): він характеризується процесом активного суспільно-політичного та наукового життя в українських землях, в якому вчений приймав діяльну участь. Втім, сама специфіка і хронологічні межі формування української діаспори обумовила відсутність історіографічних робіт щодо його особи та творчості.

II. 1896-1924 рр. (початок збирання творчої спадщини історика його послідовником Михайлом Павликом, перше осмислення її вартості та значення, закладання історіографічних традицій у висвітленні постаті вченого та основ сучасного "драгоманознавства"): Історичні перипетії в Україні першої третини ХХ ст. (І світова війна, розпад Російської та Австро-Угорської імперій, відтворення української державності в 1917-1920 рр. та входження частини українських земель до складу СРСР у 1922 р.) зумовили активізацію драгоманознавчих студій. На цьому етапі загальна кількість джерел становить 77. З них 11 відносяться до мемуарної літератури. В 1896 р. в ювілейній збірці було вперше надруковано його автобіографію, яку перевидано 1906 р. Перевага, звичайно, надається аналізу проблем так званої "політичної філософії" М. Драгоманова – 50 джерел мають саме таке спрямування, але різного характеру. Досить активно видаються твори Михайла Петровича (загальна кількість видань – 7, як збірок, так і окремих робіт) та його листування (також 7 публікацій). Окремо потрібно відзначити видану М. Павликом ювілейну збірку на честь 30-річчя діяльності вченого, що одночасно стала своєрідним некрологом на його смерть. Власне, це є період формування вищезазначених традицій.

III. 1924 – середина 1950-х рр. (формування методологічних засад нової радянської історіографії, чітке виокремлення української історіографії в західноукраїнських землях та діаспорі, що зумовлює еволюцію "драгоманознавства". Пріоритетною в цьому процесі стає не просто політична, але й партійна кон'юнктура): серед засадничих характеристик періоду – поступове оформлення історичної науки в діаспорі. Як наслідок – 16 джерел різного спрямування можна віднести до діаспорної історіографії. Характерна риса цього періоду – перевага емоцій над науковим аналізом стає специфічною ознакою саме діаспорних "драгоманознавчих" студій. Серед апологетів М. Драгоманова – О. Лотоцький, М. Шаповал. Намагаючись зберегти нейтральність, але наближаючись до апологетики працювали В. Дорошенко та Д. Дорошенко, С. Томашівський, В. Заїкін, В. Пачовський, Ф. Слюсаренко. Різко негативну позицію займають Р. Десняченко та М. Мухін. Переважно розглядаються питання сутності суспільно-політичної концепції М. Драгоманова, але є спроби аналізу лише наукової вартості його робіт та їх значення в історичній науці. Особливо цікавим є неопублікований реферат Ф. Слюсаренка щодо антикознавчих студій історика в Київському університеті [11; 35].

Після певного затишшя в 30-х – 40-х рр., коли дослідження життя і творчості М. Драгоманова, як в СРСР так і діаспорі, були, в принципі, поодинокими (всього 6 робіт в діаспорі) відбувається новий сплеск інтересу до вивчення постаті та спадку історика.

IV. середина 1950-х – середина 1980-х рр. (смерть Й. Сталіна та зміни в суспільно-політичному житті СРСР, пов'язані з загальною лібералізацією та активізацією історичних студій): в 1950-х рр. в діаспорі починається процес відродження "драгоманознавства", поступове розширення його територіальних меж, кола наукових проблем, що в ньому розглядається. З 79 джерел – 23 діаспорних. Найбільш плідний етап в діаспорному "драгоманознавстві". На цьому етапі оформленими стають традиції, співвіднесення розвідок з якими стає більш чітким. До

апологетів можна віднести таких істориків, як: І. Лисяк-Рудницький, С. Ріпецький, Б. Рубчак, М. Білецький. До критичної традиції відносяться роботи таких відомих діаспорних істориків, як: М. Мухін, К. Подолянин, Д. Донцов. Підкреслену нейтральність зберігають статті В. Міяковського. В рамках широкої проблеми розвитку суспільно-політичного руху в українських землях ХІХ ст. розглядають діяльність М. Драгоманова Ю. Охримович та Б. Рубчак. Окремо виділяються студії І. Лисяка-Рудницького, в яких спостерігаються всі необхідні елементи наукового дослідження, що відриває їх від специфіки діаспорного "драгоманознавства". Цікавою є спроба створення психологічного портрету Михайла Петровича в роботах М. Мухіна та В. Міяковського. Втім, якщо В. Міяковський робить це на основі документальних джерел офіційного характеру, аналізуючи історію з навчанням М. Драгоманова в полтавській гімназії та київському університеті, то М. Мухін обмежується, передусім, своїми емоціями з приводу особи та діяльності історика [21; 22].

V. середина 1980-х – 1991 рр. (початок "перебудови" в СРСР, глобальні зміни в суспільно-політичній сфері країни, початок процесу розпаду, прийняття декларації про державний суверенітет України): цікавим аспектом, який виокремлює цей етап в розвитку драгоманознавчих студій, є їх певна "стагнація". При чому при всій активності політичного життя в світі, подібна ситуація складається як у вітчизняній, так і в діаспорній історіографії. Кількість джерел цього періоду – 15, з них в діаспорі 1 стаття науково-публіцистичного характеру та перевидання «Автобіографії» Михайла Петровича. В своїй статті В. Климишин знову звертається до однієї з найбільш цікавих для діаспорної історіографії тем – порівняння Т. Шевченка та М. Драгоманова, й негативний вплив останнього на події української революції 1917-1920-х рр. [12].

VI. 1991-2008 рр. (здобуття Україною державної незалежності, поступове її оформлення): на цьому етапі відбувається справжній розквіт цього напрямку української історіографії. Він проходить в контексті процесу переосмислення української історії, зміни парадигмальних основ української історичної науки та поступово повертає із забуття багатогранну творчість цього безсумнівно неординарного українського вченого. Проте, з комплексу зі 109 джерел, в діаспорі лише 1 невелика загальна розвідка, що стосувалася викладацької діяльності М. Драгоманова в Київському університеті в контексті історії університету, яка не торкається спірних питань цієї діяльності, а обмежується лише фактами без аналізу [10].

Загальний розгляд праць діаспорних дослідників на перший погляд показує, що як вчений, мислитель М. Драгоманов привертав до себе всю їх увагу. Проте, таке враження було б дуже поверховим. Заідеологізованість української історіографії має своїм наслідком вивчення переважно національних проблем та сутності так званої "політичної філософії" Михайла Петровича. В цьому контексті висвітлюються питання його суспільно-політичної діяльності в еміграції, в якій виокремлюються видавнича діяльність М. Драгоманова в Женеві, робота в часописах «Громада» і «Вільне Слово», конфлікти із Київською Старою Громадою. Практично відсутніми в драгоманознавчих студіях є київський період життя, психологічний портрет вченого та його наукова робота.

Узагальнюючи проблеми, висвітлені діаспорною історіографією, потрібно виділити наступне:

1. Представники діаспорної історіографії виділяють серед наукових зацікавлень М. Драгоманова наступні: антична історія, етнографія України, історія України, політична теорія. Перші два елементи переважають в доеміграційний період й стали основою для аналізу його світогляду та історіософської системи, інші –

з'являються в основному після еміграції і є предметом в основному його політичної публіцистики.

2. Реконструюванням наукового світогляду М. Драгоманова в діаспорній історіографії займався переважно І. Лисяк-Рудницький, в інших розвідках ця реконструкція повинна була лише підкреслити основний предмет їх розгляду.

Як вже зазначалося, повторюючи І. Франка, при розгляді психологічного портрету М. Драгоманова в діаспорі виділяють два фактори формування його світогляду: по-перше, це інтелігентна родина, збереження в ній пам'яті свого народу і одночасно прагнення нового ("Хочаби зрозуміти склад ума і напрям ідей Драгоманова, конче треба уявити собі ту сферу, серед якої він родився та виховався і той час, у якім формувалися його ідеї. Та сфера, то була українська, в значній мірі помосковлена інтелігенція лівобережної України" [23; 37, с.226-227]).

По-друге, тривале перебування за кордоном на початку 1870-х років. Пізніше те, що було закладене в цей період лише поглибитися і буде розвиватися, що дозволить оцінювати М. Драгоманова як його сучасниками, і особливо сучасними дослідниками як неодмінно вченого та мислителя європейського рівня: "Отся мішанина двох ідейних кругів, не злучених в одну висшу, органічну цілість – круга поступових європейських ідей і круга спеціально-російського хлопофільства, – се на мою думку головний ключ до зрозуміння світогляду й діяльності Драгоманова" [37, с.228].

Це дає можливість стверджувати, що основу світогляду М. Драгоманова, "типового ліберала і прогресиста своєї доби", лежить віра в те, що європейські ідеали – наукового поступу, громадської та особистої свободи, справедливості і є об'єктивно добрими й абсолютно обов'язковими для всіх [17, с.289].

Основна роль тут належить саме науковому прогресу, бо наука для М. Драгоманова – критерій істинності та об'єктивності. В поєднанні з безкомпромісністю слідування цьому критерію з односторонністю суджень, різкістю у висловлюваннях, що особливо проявлялося в його публіцистичній полеміці (як відображення його психологічних особливостей), це приводило до нехтування в дослідженнях цього моменту, бо в політиці цей критерій не є визначним.

На жаль, відсутність в спадщині М. Драгоманова окремої праці, в яких вчений виклав би вихідні теоретичні принципи своїх філософських поглядів, приводить до того, що його світогляд реконструюється в основному на основі його досліджень з античної історії, а саме магістерської дисертації «Історичне значення Римської імперії і Тацит» (1869), які він пізніше розвиває в політичній публіцистиці. В результаті, це, на думку діаспорних істориків, приводило до фактичного ототожнення в світогляді М. Драгоманова як суто філософських, так і політологічних, понять.

Діаспорні дослідники, як апологети, так і критики, виділяють такі елементи світогляду М. Драгоманова:

- раціоналізм і позитивізм;
- матеріалізм;
- своєрідний погляд на значення релігії для історичного прогресу, який іноді ототожнюють з атеїзмом;
- прогресивізм;
- лібералізм;
- космополітизм та своєрідний так званий "громадівський соціалізм".

Раціоналізм та позитивізм М. Драгоманова дещо умовні. Тим більше, що підґрунтям світогляду стає саме платонівський ідеалізм: розумом людина здатна дійти до осягнення ідеї справедливості, тому треба шляхом просвіти впровадити такі моделі поведінки, аби люди керувалися цією ідеєю (це він реалізує пізніше під час роботи в недільній школі). Але людина повинна робити цей вибір свідомо, керуючись внутрішнім велінням (вплив кантіанства?, і тверде переконання самого

М. Драгоманова, якого він завжди дотримувався – знову вияв його натури, бажання завжди доводити свою точку зору), бо саме це свідчить про усвідомлення своєї справжньої сутності та свого земного призначення, напевно згадуючи настанови свого вчителя історії М. Строніна: "– Нічого такого, але Ви говорите звичайні фрази дуже молодих людей, – це кров у Вас говорить, а не мозок. Прохолоне кров, вилетять і фрази. – А чого треба ж, щоб не вилетіли? – Треба доброго філософічно-політичного виховання, а до нього Ви навіть приступити не можете, коли не будете знати по крайній мірі двох, а то й трьох європейських мов..." [6, с.594]. Проте, одночасно М. Драгоманов заперечує потреби людської душі мати зв'язок із трансцендентним світом, вважаючи це містикою, ідеалізмом: "Містика і фантастика здавалися йому коли не просто дурницею, то принаймні продуктом ненормальності й темності думки" [32, с.54].

Звідси, його своєрідне бачення значення релігії й прийняття релігійності. Тому, іноді, як зазначають дослідники, це заводить М. Драгоманова майже до нігілізму, вплив якого не покривається елементами платонівської етики.

Всі інші риси світогляду М. Драгоманова знайшли своє відображення в основному в його політичних творах, тому стали основою своєрідної історіософії та "політичної" філософії.

Висвітленням історіософських засад М. Драгоманова в контексті реконструкції політичної системи вченого займався в діаспорній історіографії переважно І. Лисяк-Рудницький. Не дивлячись на те, що його історіософія міститься в його античних студіях жоден з діаспорних дослідників не аналізує антикознавчі дослідження Михайла Петровича, будуючи свою реконструкцію через аналіз політичної публіцистики, згадуючи історіософію опосередковано. Хоча як зазначав сам М. Драгоманов: "Філософія історії завжди знаходиться у тісній залежності не тільки від самих ідеалів, які визнавав даний час, але і від поняття, від ступеня здійснюваності, від розуміння цих ідеалів у часі і просторі" [16, с.37]. Втім, внаслідок неувagi дослідників до цих його більше теоретичних робіт, це розуміння при аналізі втрачається.

Основу історіософії М. Драгоманова, за діаспорними дослідженнями, складають ідеї прогресивізму та еволюціонізму. Прогрес за М. Драгомановим здійснюється поступово, хронологічні етапи змінюються не фаталістично, а органічно і логічно впливають одна з одної, якщо якісь зовнішні умови не переривають розвиток цивілізації. Прогрес, в свою чергу, обумовлюється силою людської свідомості, в її науковому, політичному та моральному проявах, а рушійною силою, що стоїть за цим позитивним розвитком, є прогрес ідей та об'єктивного знання (як відображення безсумнівного потягу М. Драгоманова до знань й оригінальних концепцій) [36, с.6]. Задовольняючись аналізом І. Франка, діаспорні історики часто наводять таку цитату: "Властивим плодючим елементом у тій еволюції вважав людське індивідуум, його душу, волю...суми тих індивідуальних імпульсів творять масові течії...і змагання мас. Впливаючи доступними нам (!) способами на погляди індивідуів ми безпосередньо впливаємо також на психологію мас. Чим інтензивніший імпульс вийде від одного осібника, чим більший круг індивідуів обійме і порушить, тим більший буде наш вплив у тій сумі матеріяльних та ідеальних сил, що порушують суспільству її розвою" [37, с.234].

Поєднання матеріалізму та еволюціонізму в історіософії М. Драгоманова іноді приводило до трактування її у вітчизняній історіографії як марксистської [19, с.6]. Проте, на думку І. Лисяка-Рудницького, його не можна вважати попередником, а радше він був противником марксизму, бо на думку самого М. Драгоманова не можна історичну дійсність зводити лише до економіки, й на цій основі не досліджувати історію, а конструювати фантастичні політичні фігури [17, с.320-321]. Ця еволюційна теорія стає підґрунтям для тверджень про мінливість, непостійність історичного

процесу, відсутність в ньому сталих, нерухомих форм і конструкцій, які постійно знаходяться в динаміці, створюючи багатоманітність цих форм не тільки в політичному, господарському, а, передусім, в соціальному та національному житті. Вся практика людства повинна бути спрямована на розуміння й можливості передбачення напрямку світового руху, його закони, інакше рух піде проти людства, і воно загине [6, с.558]. Людський прогрес – процес універсальний, однаковий для всіх народів по своїй суті і неоднаковий лише у формах вияву [9, с.53-61].

В залежності від драгоманівського розуміння сутності історичного процесу, діаспорні історики аналізують репрезентовану в його історико-методологічній роботі «Положение и задачи науки древней истории» (1874). Враховуючи зміни завдань історичної науки, співвідношення суспільних та історичних наук, вони відмічають, що М. Драгоманов пропонував відмовитися від повістувально-синхроністичного методу вивчення і викладу історії, що був прийнятий в античній історіографії. А в основу нових історичних досліджень покласти три метода:

- логічний (при систематизації історичних фактів та з'ясуванні їх сутності);
- порівняльний (як при висвітленні окремих однорідних явищ і процесів, так і певних історичних періодів шляхом їх паралельного розгляду та порівняння, що дасть можливість більш повного й глибокого їх аналізу);
- соціологічний (чи не найважливіший в методології М. Драгоманова), особливо для вивчення явищ внутрішньої історії народу, тим більше для тих випадків, коли не існує даних для перевірки ніби відомих фактів про відоме явище. А так як М. Драгоманов визначає мету історичної науки – об'єктивно точні висновки через бажання відшукати такі є об'єктивно точні начала для пояснення історичних явищ, то прагнення створення науки про суспільство, або, соціології, в яку повинна увійти більшість з суспільних наук, то метод цієї науки повинен стати пріоритетним [6, с.77-81; 38, с.35]. Взагалі, М. Драгоманов зводить все до принципу історизму, культурності й освіти, який передбачає "міряти часи і особистості міркою відносної досконалості, власне історичної", і в результаті створення науки "щоб вона і давала факти і ширила розум, т.є. науку чисту, позитивну, без "страха іудейського", без несмілого утилітаризму" [8, с.256].

В цілому, щодо історіософії М. Драгоманова в діаспорній історіографії, то можна зазначити, що, на думку діаспорних істориків, його історіософська система є дещо хаотичною, не зовсім конкретною, і знаходить своє практичне втілення не стільки в наукових роботах, скільки в політичній публіцистиці вченого.

Найбільш репрезентованими в діаспорній історіографії є дослідження, що аналізують так звану "політичну філософію" М. Драгоманова, по аналогії і у тісному взаємозв'язку з його історіософією (І. Лисяк-Рудницький, Д. Дорошенко). М. Драгоманов, один з найвідоміших політичних теоретиків України ХІХ – ХХ ст., розробляючи свою політичну доктрину, основними її поняттями робить поняття "лібералізму", "космополітизму", "атеїзму", що, як вже зазначалося складають одні з основних елементів його світогляду.

Наслідуючи І. Франка, думку якого він наводить, І. Лисяк-Рудницький вважає, що лібералізм в "політичній філософії" М. Драгоманова є центральною точкою й визначальним фактором всієї його концепції, яка об'єднує демократичні, соціалістичні, патріотичні, космополітичні, слов'янофільські та західницькі елементи. Лібералізм його тісно пов'язаний передусім з особою, її свободою та правами. Свобода особистості полягає у недоторканості її прав та в можливості якомога більше розширити волю та право окремої особи на вільне висловлювання, працю. Втім, ця недоторканість й непорушність торкається не тільки індивіда, але й всіх природних суспільних об'єднань (громад, економічних груп, націй (або національностей)) та полягають переважно у політичному та соціальному

плюралізмі. Свобода будь-якої групи (асоціації) повинна бути упорядкована, вона не передбачає реалізацію індивідом чи певною групою своїх власних примх, прикриваючись недоторканістю своїх прав [37, с.232-233].

Тісно пов'язаним з лібералізмом є поняття "анархії". Проте "анархія" М. Драгоманова відрізняється від трактування її Бакунінім і означає, що "анархія" – скоріше ідеал, зразок, якого потрібно прагнути, чим найближча мета, що її можна реалізувати [6, с.115].

Розглядаючи проблему анархізму, М. Драгоманов не міг обминути й питання форми державного устрою майбутнього політичного утворення. Найбільш прийнятною формою державного устрою для нього є федералізм. Його формула: "...основою нашої політики можуть бути тільки: в культурі – раціоналізм, в політиці – федералізм, в питаннях соціальних – демократизм" [5, с.128-129], є найвідомішою частиною його "політичної філософії". Проте, федералізм не стає, згідно з цією формулою, суто національним, а залишається універсальним принципом. Не порушуючи природних прав особи та асоціації, що єдині можуть бути справді вільними, федералізм повністю підтверджує тезу впорядкованої свободи: "...федералізм, до якого на практиці Прудон зводив свою анархію, не включає дисципліну, а ...є найзручнішою для людей формою організації, з неодмінною дисципліною". Також, І. Лисяк-Рудницький відмічає, що для вченого форма державного правління є другорядною, бо серед означених ним держав були і республіки і різного типу монархії [17, с.302-303]. Втім, одночасно дослідники відмічають, що поняття "анархізму" і "федералізму" не були чітко сформульовані М. Драгомановим ні разу, що приводило до постійних протиріч в його творах між ними в значеннях "безначальства" й "бездержавності" драгоманівського толкування.

Переплітається з ідеями лібералізму, анархії, федералізму в "політичній філософії" мислителя поняття "космополітизму". Для діаспорної історіографії воно є найбільшчим, бо зачіпає безпосередньо національне питання. Саме проти нього була спрямована вся критика М. Драгоманова Д. Донцовим, М. Мухінім, К. Подолянином, Р. Десняченко. Як згадував М. Драгоманов в своїй «Автобіографії»: "...мене й декотрих моїх однодумців українці прозвали космополітами, слово, котре ми приймали за похвалу" [5, с.119]. І хоча ця проблема має кілька аспектів, але окрім Д. Донцова, всіх інших вони зовсім не цікавили, саме за це він дістав від них визначення як український Мефістофель, адвокат диявола [24, с.268].

Національне питання розглядалося М. Драгомановим в кількох рівнях:

- з'ясування поняття "нація", її суттєвого значення в історичному та хронологічному аспектах;
- визначення ролі української нації, її самобутності, саме тут він обґрунтовує своє бачення української літератури, "розправляючись" з Т.Г. Шевченком;
- співвіднесення релігійного і національного факторів в національному розвитку.

Космополітизм як одна із засад ідеї прогресу внутрішньої історії різних народів, означає поєднання національного і загальнолюдського елементів. По своїй суті, за М. Драгомановим, ідеї космополітизму і національності зовсім не суперечать одна одній, він лише вкладає в них інший зміст. Вільні спілки (асоціації), які складуть майбутню федерацію, найлегше матимуть для подальшого прогресу спільну основу, яку зараз називають національною: мову, психічну схожість, сусідство. Цей поступ не тільки не вимагає нівеляції та асиміляції цих ознак, а, навпаки, їх подальшої розбудови [32, с.102-104]. Проте, М. Драгоманов заперечує таку милу серцю майже кожного представника діаспори теорію провіденціоналізму, тезу про місії народів (в даному випадку – українського). Тому що, вважає особливо важкою тут визначення з критеріями та метою відбору Провидінням тих чи інших народів. Посилання на досить абстрактний "дух народів" є невиправданим, бо відразу спрощується сутність

історичного процесу, зведення його до якогось одного фактору. Тому, проповідуване діаспорними істориками те, що його називає М. Драгоманов теорією "національних святощів" – захопленням національною формою без жодного змістовного навантаження, його критика постійного перекладання українськими патріотами вини за українські біди на всіх підряд, окрім самих українців, а особливо улюблене гасло його: "Нам треба засіяти наукою і ділами, щоби весь світ зглянувся на нас" [32, с.98], викликало на нього шквал негативних оцінок й звинувачень у зрадництві свого народу, моральному тлінні, вишукуванні тільки помилок і недоречностей в його думках [3, с.64-71].

Найбільшого обурення у них викликають такі уривки: "Завше з молебнів, та ще з молебнів після смерті святого, мало буває користи, а багато шкоди людям. А вже нікому так не шкодять молебни, як нам, полуварварам на Зході Європи. Пора вже, щоб хто небудь справив...службу й українському письменству з Шевченком, і тим більш пора, ...з цього величання справа українська...не дуже то посувається...Так то мало вирятував самий «Кобзар» українство в Росії й так мало послужили «Кобзар» і молебни йому, щоб посіяти справжнє поступовство й народовство в Галичині...«Кобзар» є вже річ пережита...тепер вже мало на віщо й годиться...хиби (Шевченка): нестача широкої науки про світ та людей та нестача впорядкованої спілки...по всій Україні,...нестача сміливого, вільного вчинку (ініціативи) й сили продержати свою дорогу...і всяпричина невеликої ваги їх і для свого часу, й для нашого, – причина, що вони не мали такої сили, яку мали російські європейці..." [6, с.162-167]. Як пише М. Климишин: "Захоплений великими здобутками Драгоманів не може простити Шевченкові того, що Шевченко каже: "Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість була би своя" (досить доречно щодо М. Драгоманова, який постійно називаючи українську культуру і науку мужицькою, а надто нездатною піднятися на вищий щабель розвитку), з чужини вони приносять лише "великих слів велику силу й більше нічого", принесли з чужини безбожництво... ненависті до москалів і поляків..." [12, с.1457]. Цим він підтверджує тезу І. Франка, що: "Шевченко...закритий й для Драгоманова аж до кінця життя" [37, с.227].

Щодо поняття "атеїзм", то чи насправді "атеїзм" М. Драгоманова був атеїзмом в значенні заперечення Бога? Аналіз його публіцистичних робіт («Віра й громадські справи», «Оповідання про заздрих Богів», «Рай і поступ» та ін.) в діаспорній історіографії, що присвячені даній проблематиці дає дослідникам можливість стверджувати, що він не відкидає можливості наявності Бога, й об'єктивне існування віри сприймається ним філософськи. Як історик, що займався вивченням античності й середньовіччя, він розумів тісний зв'язок між релігійними уявленнями та ідентифікацією ними сутності державних і громадських порядків. Нація – це результат дії природних й історичних обставин життя кожного народу, це постійний мінливий процес його буття, й має певні суттєві характеристики: національне в індивіді мова, звичаї; природне об'єднання-асоціації-нації. Проте, не визнаючи ототожнення національного і релігійного (росіяни – православ'я, італійці – католицизм й т.ін.), він не визнає релігію як ознаку національного. Для нього релігія як форма суспільної свідомості є комплексом думок, який не сприяє поступу, бо втрачає рівність як підґрунтя свободи через приниження в одних людях шани до себе і возвеличення інших. Тому, прагнучи відділення церкви від держави для зменшення негативного її впливу [20, с.89], він критикує всі ті гілки християнства, що є найбільш розповсюдженими в Україні. Православ'я поховало надії на історичний прогрес ще в XVI ст. разом з козаччиною, звівши нанівець всі позитивні здобутки цього часу (діяльність братств, проникнення реформаційних течій). Уніатство критикує за протидію навіть тій національній роботі, яку провадило для збереження мови, традицій, звичаїв, за клерикальну пропаганду. Православ'я, уніатство, католицизм разом – за догматичність, есхатологічність, консервативність, ієрархічно-

бюрократичну структуру, які не узгоджуються з принципами прогресу, свободи, й затримують й, іноді, зупиняють формування української нації, її самосвідомості в значенні вільної спілки, асоціації людей.

Втім, на противагу цим течіям християнства, М. Драгоманов, по свідченням І. Новодворського та І. Лисяка-Рудницького, в своїх працях приділяє пильну увагу протестантським впливам і конфесіям в Україні, досліджуючи єретичні впливи, від маніхейства до сучасних йому сект, які існували в українській історії. М. Драгоманов пише: "В той час, як більш енергійна меншість серед українського простолюдю навпомацькі прагне попасти на дорогу релігійної реформації, на яку почала була виходити Україна в XVI ст. ...і з якої вона була збита унією і політичними чварами XVII ст., маса українська...зітхає за старовинними церковними порядками, за церквою менш панською і чиновницькою, більш дешевою, громадською церквою з виборним духовенством, тією церквою, ідеал якої поставлений був на Україні братствами...Але справа в тому, що такої дешевої громадської церкви не може дати масам ні православ'я, ні унія, ні католицизм...Скоріше всього громадську церкву міг би дати українцям протестантизм" [36, с.92]. А внаслідок того, що українцям непритаманна глибока релігійність, і в принципі їм все рівно у що вірити, то протестантизм сприяє звільненню й від пут офіційної церковної догматики й від церкви взагалі, і звільняє шлях наріжним ідеям драгоманівської доктрини: прогресу, лібералізму, свободі, анархії, федералізму. А якщо згадати ту психологічну характеристику, яку М. Драгоманову дав І. Лисяк-Рудницький, порівнюючи його з протестантськими лідерами і реформаторами, то його атеїзм, можливо, не є безбожністю, підтримуючи зв'язок з представниками англіканської церкви, він, напевно, пройшов значний шлях від індиферентності (проповідуваної ним в «Автобіографії» [5, с.118]) до віри. А тим більше, якщо згадати заповітне бажання його життя – бути Символом, то складена ним програма української протестантської церкви в Галичині, також могла сприяти його здійсненню:

"1. Віруємо в Бога, створителя світу і людей.

2. Припускаємо посланців Божих, котрі як Ісус Христос навчали людей любити одні одних, як самого себе.

3. Шануємо всяку віру з усяким обрядом, коли вони ведуть людей до любові, а не до противного.

4. Обіцяємо жити поміж себе як брати і сестри, і тим приміром, а також словом навертати людей усяких вір до нашого братства.

5. Три братчики, зібравшись до купи, можуть уложити собі громаду, котра має рішати про всякі свої справи і змовлятися у тих справах з другими громадами.

6. Всі громади братчиків з руською мовою вмовляються про справи свого руського братства" [26, с.15].

Як бачимо ця програма стала концентрованим уставом, в якому відобразилися всі вихідні принципи "політичної філософії" М. Драгоманова, які розглядаються діаспорною історіографією, й яка визначає, що вона стала підґрунтям для програм політичних партій в період української революції 1917-1920-х рр. Він не став першим, за словами дослідників, у розробці цих понять, але їх різноманітність, об'єм праць, їм присвячених, вирізняє його з кола українських політичних теоретиків. Скрупульозне вивчення спадщини М. Драгоманова, яке повинно відрізнити справді актуальні сьгодні ідеї від мертвого пласту, й повинно в'яснити його дійсну вагу в політичній історії України другої половини XIX – XX століть [18, с.115].

Суспільно-політичну діяльність М. Драгоманова розглядається в діаспорних драгоманознавчих студіях також в трьох аспектах:

- просвітницька робота в недільних школах в студентські роки;
- просвітницька й політична діяльність в Галичині;
- видавнича діяльність в еміграції.

Перший аспект діаспорних істориків не цікавить зовсім, вони вдовольняються тими відомостями, які він подає в «Автобіографії», просто їх переказуючи. Ось другий і третій аспект, дослідженням яких в основному займалися І. Лисяк-Рудницький, М. Антонович, М. Лозинський, М. Мухін, К. Подолянин, оцінені переважно, окрім М. Лозинського та порівняно стримано І. Лисяком-Рудницьким, ними негативно. Причина називається всіма ними одна – те, чим явно пишався в «Автобіографії» М. Драгоманов: "Сміло можу сказати, що ні один московський слов'янофіл не поширив в Австрії (себто Галичині) стільки "московських" (російських) книжок, як я, український "сепаратист"" [5, с.127]. Ідеологія діаспорних вчених не могла припустити таке нехтування національним духом, відкрите проповідування російської культури й літератури. Тому, особливо досліджуючи видавничу діяльність його в еміграції, вони, передусім на основі австрійських документів доводили, що основне завдання М. Драгоманова у видавництві – видання часопису «Громада» (із-за якого у нього вийшов конфлікт і розрив з Київською Старою Громадою, хоча ніхто не примушує себе уточнити з яких причин це сталося, хоча це розкрито в їх переписці [1]), він не виконав, почавши видавати «Вільне Слово» на замовлення російських спецслужб, тим самим зрадивши свій народ.

Подібна однобічність драгоманознавчих студій в діаспорній історіографії посилює аспект міфологізації особи та життєвого шляху Михайла Драгоманова. В принципі, життя кожної видатної історичної особи, якій присвячуються історіографічні дослідження, в результаті може набути окремих ознак міфологізованості. Це певною мірою є результатом суб'єктивізму дослідників, що залишається поки що неподоланим. Трактування мотивів поведінки, сутності її діяльності та тієї спадщини, яка залишається нащадкам, нерідко без уваги до психологічних особливостей цієї людини, а іноді навіть ігнорування її людської природи, часто викликають серйозні сумніви щодо їх правдивості й зауваження к тим оцінкам, а частіше "діагнозам", які виставляються. Тому, історіографічний образ стає первинним й надалі майбутні покоління стикаються не з людьми, які зробили щось в суспільстві, а з "нерукотворними" пам'ятниками, що позбавлені життя й притаманної їм людськості. Тоді ж виникає проблема відокремлення міфу від реальності, розв'язати яку досить непросто.

Михайла Петровича Драгоманова можна віднести до категорії тих історичних постатей, ступінь міфологізації яких є одним з найвищих. Особливістю міфу М. Драгоманова є:

- по-перше, відбір та усталена кількість творів М. Драгоманова для публікацій (особливо сучасних) – складні для розуміння, насичені абстрактними формулюваннями, читання й сприймання яких хочеться покинути вже на другому абзаці;

- по-друге, перевага емоцій дослідника над завданнями наукової критики та аналізу;

- по-третє, епітетами, якими його нагороджують дослідники.

Якщо розібрати ці пункти окремо, то щодо першого пункту, то можна сказати, що не дивлячись на розмаїття тематики й величезну кількість робіт (біля 2 тисяч), з них відомими на сьогодні залишаються біля 2 десятків, які зрідка перевидаються, ніби закриваючи хід іншим його працям, які, можливо, могли б створити умови для більш яскравого й точного висвітлення образу М. Драгоманова. Втім, наведена вітчизняним дослідником А. Круглашовим загальна кількість цих робіт не підтверджена сучасною бібліографією, що викликає певні сумніви щодо цієї цифри [14, с.29].

Щодо другого пункту, то дослідники в основному не претендують на об'єктивність, тому що вивчаються не факти, а створюється образ або зміцнюється вже існуючий. Тільки один дослідник з когорти "драгоманознавців" чи навколо

"драгоманознавців", І. Лисяк-Рудницький, пише, що: "Виступаючи сьогодні з аналізом драгоманівської програми, я не хотів би стягнути на себе закид у несумлінності. Я об'єктивно передав основні ідеї «Передового слова» й буду намагатися зберегти об'єктивність по змозі теж у подальших критичних зауваженнях" [18, с.101]. Це з його боку є певним лукавством, так як обрана ним тема дослідження – політична "філософія" вченого й розгляд ним біографії та діяльності його сухий, вкрай загальний, створює враження бажання щось приховати, десь недосказати для того, щоб підтвердити в результаті позитивні оцінки.

Всі інші діаспорні історики спадщини М. Драгоманова не уточнюють своєї об'єктивності, напевно розуміючи, що коли мова йде про історію та політику, згадка про об'єктивність буде викликати якщо не сміх, то подив й недовіру. Сила емоційності викладу їх думок не залежить від приналежності до якоїсь з історіографічних традицій – апологетики або критики. Всі дослідження засновані на занадто сильній емоційності, що спричиняє величезну кількість закликів, риторичних питань, апелювань до вищих авторитетів: Бога, історії, Т. Шевченка, абстрактного народу, й приводить іноді до зведення серйозних наукових робіт до рівня популярної публіцистики, що може не бути сприйнята читачами й іншими дослідниками серйозно.

Найбільш показовою є третя група елементів "міфу" М. Драгоманова, яка складається з тих епітетів, визначень, що ними нагороджують його. І позитивні і негативні відгуки є досить своєрідними, але досить точно передають відтінок саме того значення, яке в нього закладав дослідник.

Незвичними для серйозної науки є негативні відгуки, й іноді вони вражають своєю ледь не ненавистю. Так свою монографію, присвячену з'ясуванню національних поглядів М. Драгоманова, діаспорний дослідник Р. Десняченко називає «Покійник, якому не дають вмерти», закликаючи на 71 сторінках: "Поховайте М. Драгоманова, який несе з собою загибель українській справі", "саме "драгоманівство" тих політиків, що творили нашу політику в ті неповторні роки" (1917-1920-ті) "й було тим найважливішим чинником, що привів до поразки" [3, с.64]; або "постать (політична) Драгоманова, мов зловісна тінь, простерлася над цілим періодом українського життя і відіграла величезну роль, хоча про ту роль не говорилося назагал так, як слід було б говорити" й "таким чином, Драгоманів всебічно використаний і мусить піти в архів" [3, с.69-70].

До того ж закликає інший діаспорний історик М. Климишин: "Оце речення з програми українського соціалізму Драгоманова мало катастрофальний вплив на події в Україні, головню на початку 1918 року в часі наступу большевиків на Україну... В історії записано, що по упадку Крут большевики здобули Київ і вимордували біля п'ять тисяч українських старшин у самому Києві...Це одна з найсумніших сторінок визвольної боротьби України. Хто за це відповідає?...Такі були наслідки того, що в уряді України в тому часі були в переважаючій більшості визнавачі ідеї Драгоманова, які приглушили клич Шевченка: "Вставайте, кайдани порвіть і вражою злою кров'ю волю окропіте!" Дуже важно, щоб ми в цю пору все це собі пригадали, щоб знову не поблудили, як покійний проф. Грушевський з Українською Центральною Радою" [12, с.1463].

Один з найбільш відомих діаспорних дослідників життя та діяльності вченого професор Михайло Мухін теж не відстає по оригінальності порівнянь М. Драгоманова, називаючи розвідки про нього – «В путях шайтана», де він послідовно прослідковує тлетворний вплив ідей М. Драгоманова як на його сучасників так і на нащадків, що в кінцевому випадку призводить до тління українства. В іншій статті «Іван Франко як критик Драгоманова», він знов приводить це порівняння; заперечуючи нібито відоме всім визначальне значення М. Драгоманова для становлення Івана Франка як українського суспільного діяча:

"...він (Франко), врешті, був вільний від реалістичного та раціонального диктату женеvсько-софійського Мефісто" [25, № 8, с.885].

Подібною є оцінка М. Драгоманова у К. Подолянина: "...Але М. Бучинський з Навроцьким дуже швидко доглянули гострі московські чортячі роги понад українською маскою, яку натягнув на себе "етнограф" Драгоманов (червоний Мефісто або космополіт з Женеви й Гадючого)..." [33, с.69]. В іншому місці, дослідник порівнює М. Драгоманова з І. Сусаніним, але не з боку героїства його при рятуванні Батьківщини, що є переважаючим акцентом легенди про Івана, а з боку того, що його неприйнятні ідеї заведуть Україну колись в такі хащі, з яких повороту вже не буде ніколи: "...Чи не варто було б справді щоб якесь видавництво нарешті видало книгу про діяльність автора «Чудацьких думок», возвеличуваного Косачем, С. Драгомановим і Б. Крупницьким, з назвою «М. Драгоманов або ж тінь Сусаніна над Україною»?" [33, с.83]. Прихильників М. Драгоманова, які розповсюджують його ідеї, агітують за втілення їх в життя, він називає "мафією Драгоманова", як по формі, так і по сутності й методах [33, с.70-74].

Найбільш відомий критик М. Драгоманова, Дмитро Донцов, називаючи його зударем, пише, що: "Це (Шевченко і Драгоманов) були два антиподи. Це були два джерела, з яких протекли дві течії нашої духовності: – одна Шевченкова, животворча, терпка й гаряча, і друга Драгоманівська – млява, літепла, отруйна для всякої живої думки і живого почуття, і відважного чину. Це були два представники двох різних каст: панської, героїчної володарської (козацько-лицарської) і – касті духових плебейв, які в тяжчу перерву нашої історії – уявили собі, що мають право зайняти місце першої...Претензії, з якими треба раз на все скінчити" [4, с.37].

Противники М. Драгоманова перетворили його на "злого генія" України й, таким чином, зробили міф про "українського Мефістофеля", якому продав душу український Фауст (українська інтелігенція, політична еліта початку ХХ ст.), хоча з тією різницею, що наш Фауст, на відміну від Фауста Гете, ніколи не шкодував про це, що для цих дослідників було свідченням моральної й національної деградації.

Проте, їх голоси перестають бути чутними в тому хвалебному хорі, прославляючому псалмі, що возносять на престол, "цілий ряд часописів можна тепер без перебільшення назвати храмами слави М.П. Драгоманова, де невсипущі жерці кадять перед своїм ідолом..." [33, с.22].

Більш-менш нейтральні порівняння представлені в тих дослідженнях, що в основному присвячені розгляду суспільно-політичних ідей М. Драгоманова, але намагаються торкатися такого слизького питання, як національне, лише мимохідь.

Для С. Ріпецького: "...факт посьогодні діючого антидрагоманівства є тільки доказом великої непроминаючої сили визвольних ідей М. Драгоманова, які діють та довго ще будуть діяти серед українського народу та сповняти свою виховну і політичну творчу роботу" [34, с.3].

Ю. Охримович: "Людиною, що для розвитку української громадської думки мала першорядне значіння і надала українському рухові зовсім новий напрямок, був професор Київського університету, а опісля політичний емігрант, Михайло Драгоманов" [27, с.88].

І. Новодворський: "Ще нині "Драгоманівщина" є так дуже актуальною і ще довгі-довгі роки буде живою, доказом чого є теперішні напасти на Драгоманова і zalивання його величних думок повинню фальши і облуди" [26, с.23].

Перехід до апологетики можна спостерігати у М. Лозинського: "Як далеко сягає пам'ять людскости, серед народних мас усе жила ідея справедливости, ровности, свободи і братерства. І сила її була така велика, що вона притягала до себе найліпших людей навіть із тих кругів, які свого добра, свого щастя не вміють здобувати йнакше, як тільки на народнім горю. До людей із тих кругів належав і

Михайло Драгоманов...він прорубав їм (галичанам) вікно в Європу...Читайте твори Драгоманова! Читайте і старайтеся зрозуміти..." [20, с.401-405].

А М. Білецький стверджує, що: "Тільки деякі сторонні сучасники вміли оцінювати постать Драгоманова в масштабах історичної перспективи. Для них він був "надзвичайно талановита людина і рідкий ерудит" (А. Тихоміров), "збирач розсіяних членів народу великого Шевченка" (А. Рамбо), "один з найславніших і найщиріших синів українського народу" (А. Карнуа), "людина найбільш авторитетна в Україні і в Західній Європі" (Е. Реклю). І світлий ум поета І. Франка проречисто передбачив, що значення Драгоманова, який "не щадив ні себе ні своїх сил на те, щоб спрямувати нас, виростих в рабських традиціях провінціалізму, на кращий і ясніший шлях, зростатиме в поколіннях...саме Драгоманов пов'язує минуле і сучасне нашого народу в нерозривний процес творення і здійснення його національних і соціальних ідеалів" [2, с.2,5]. В. Дорошенко: "Що б там не говорили різні зоїли, Драгоманів належить до тих діячів, що на них спирається все наше новітнє відродження. Без Драгоманова не було б і на усіх разом із нашими новітніми ідеями, Хоч які круті і зигзагуваті були шляхи нашого політичного розвитку, все ж таки годі забувати, що вирости ми на ґрунті зоранім і засіяним нашими попередниками, із них же найбільшим був саме Драгоманів. Забувати про це – значить бути свого роду національним безбатьченком і анархістом" [34, с.29].

Ці оцінки є досить сірими, невиразними на фоні тих, які звикли давати М. Драгоманову, в основному його сучасники, учні і послідовники, тому, що в них реалізується мета всього життя його: бути першим, найзначнішим символом, Символом з великої літери. Цьому з самого початку служить також і діаспорна історіографія, справно друкуючи йому хвалебні панегірики.

Всі ці оцінки будувалися й будуються на тій роботі, яку проводив свого часу на цій ниві найближчий учень і друг М. Драгоманова, М. Павлик. Саме його старанням належить той образ, що твориться в історіографії. Найкраще проілюструвати це можна уривками з його статті «Смерть і похорони М.П. Драгоманова»:

"Невимовно страшний удар постиг нас...: умер МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ!

Не стало того, хто збудив Русинів-Українців до нового життя...кормача руско-українського народу, його розуму й совісті...творця усього живого і здорового на нашій Україні...батька, учителя...великої душі і великого серця, – ...ідеального громадянина і ідеальної людини, – ...найбільшого Русина-Українця...

Прощай же мій великий учителю і незабутній, незамінний товаришу, друже, брате! Нехай дух Твій живе завше в мені, і веде й піддержує мене так, як Ти мене піддержував за життя. Дай мені зостатися назавше достойним Тебе...Ти не вмер і не умиреш. – Твої діла, Твій світлий примір сяятимуть вічно" [20, с.297,301]. Останній абзац найхарактерніший, нагадує молитву, й тому постійна сакралізація образу М. Драгоманова, намагання зробити з нього ікону для поклоніння в майбутньому, не є дивною.

Деякі проникненні духом діаспорної історіографії, як М. Шаповал, тільки після еміграції починали сповідувати цю чудернацьку язичницьку релігію: "Драгоманов став чимсь так великим в історії українського відродження, що значіння його прирівнюють до значення Шевченка і вважають справедливо батьком модерного визвольного руху...коротче – ідеологом Нової України" [38, с.31-32].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що висвітлення образу М. Драгоманова в діаспорній історіографії є недостатнім. Продовжує діяти кліше, започатковані фундаторами історіографічних традицій – М. Павликом та І. Франком. Він виступає в якості історіософа та політичного мислителя зі своєю оригінальною історіософською системою й політичною концепцією. Водночас їх аналіз, окрім досліджень І. Лисяка-Рудницького, є досить поверховим й для них його ідеї це справді подія в суспільно-

політичному житті України не тільки XIX, але передусім XX століття, як відображення новітніх політичних доктрин, які і сьогодні є основою сучасної європейської політики.

Так ми бачимо здійснилася ця заповітна мрія М. Драгоманова – його поставили не просто на п'єдестал поряд з Кобзарем. Його ім'я набуває метафізичного значення. Спадщина М. Драгоманова, як і його постать взагалі як якийсь феномен розглядається як абсолют позачасового, позапросторового, позаідеологічного, безсумнівного впливу і його прихильниками і його противниками. Це є аксіома, що з точки зору представників обох історіографічних традицій не потребує доведення. В результаті ще раз можна підкреслити, що внаслідок своєї заідеологізованості діаспорна історіографія створила навіть не один, а два, конкуруючі міфи – «М. Драгоманов – Месія» і «М. Драгоманов – Люцифер», які поки що залишаються без достатньо міцного підґрунтя, як то міфам і належить. Хоча сам І. Франко застерігав, що: "Нам, безпосереднім потомкам і спадкоємцям його духового надбання не менше важно бачити хиби і прогалини в його ідеалах, як і їх позитивні та тривкі прикмети. Ті "драгоманівці", що з його імені та його творів роблять якогось фетиша, якого при всякій нагоді вільно тільки хвалити, а ніяк не вільно критикувати, роблять тим дуже лиху прислугу не лише нашому національному розвоєви, але також репутації "драгоманівської школи" [37, с.240].

Джерела та література

1. Архів М. Драгоманова / Ред. Р. Смаль-Стоцький. – Варшава, 1938. – 258 с.
2. Білецький М. М. Драгоманов – з нами // За синім океаном. – 1960. – лют.-берез. – С.2-4.
3. Десняченко Р. Покійник, якому не дають вмерти. – Культура, 1946. – 71 с.
4. Донцов Д. Шевченко і Драгоманов // Слово і час. – 1992. – №6. – С.28-37.
5. Драгоманов М. Автобіографія // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX-го ст. / Ред. Ю. Луцького. – Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. – С.115-145.
6. Драгоманов М. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – 688с.
7. Драгоманов М. Листи до І. Франка і інших 1881-1895. – Львів, 1906. – 271 с.
8. Драгоманов М. Переписка. Т.1. / Зібрав і зладив М. Павлик. – Львів, 1901. – 184 с.
9. Драгоманов М. Рай і поступ / Партія українських соціал-революціонерів. – Б.м.: Наклад і друк партійної друкарні, 1915. – 72 с.
10. Дюк Н. М. Драгоманов у Київському університеті // 125 років Київської української академічної традиції. Збірник. – Нью-Йорк, 1993. – С.121-132.
11. Заїкін В. М. Драгоманов як історик // Наш світ. – 1924. – ч.10-12. – С.5-6; ч.13-14. – С.6-8; ч.15-16. – С.14-16.
12. Климишин М. Шевченко і Драгоманів і їхній вплив на події в Україні в 1917-1920 роках // Визвольний шлях. – 1989. – №12. – С.1451-1463.
13. Костенко Г.В. Світогляд та суспільно-політична діяльність М. Драгоманова: історіографія проблеми : Дис. – Дніпропетровськ, 2000. – 226 с.
14. Круглашов А. Небезпечний українофіл? Русифікатор? Сепаратист? // Трибуна. – 1991. – №9. – С.29-31.
15. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. – Чернівці, 2000. – 488 с.
16. Крук О.А. Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М.П. Драгоманова : Дис. – К., 1996. – 189 с.
17. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. – Т.1. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1994. – С.281-403.
18. Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов і його місія // Сучасність. – 1979. – ч.3 (219). – С.91-115.
19. Лукеренко В.Л. Філософські погляди М.П. Драгоманова : Дис. – К., 1963. – 235 с.
20. М.П. Драгоманов: 1841-1895: Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М. Павлик. – Львів: Коштом українців, 1896. – 476 с.

21. Міяковський В. Звільнення Драгоманова з Київського університету. – Б.м. і р. – С.90-96.
22. Міяковський В. Надруковане й забуте: громадянські рухи ХІХ ст. – Т.1. – Нью-Йорк, 1984. – 509 с.
23. Мухін М. Більше світла! // Визвольний шлях. – 1959. – №10. – С.1181-1188.
24. Мухін М. Драгоманов без маски // Визвольний шлях. – 1962. – №3. – С.268-273.
25. Мухін М. Іван Франко як критик Драгоманова // Визвольний шлях. – 1956. – №4. – С.431-437; №5. – С.527-537; №6. – С.666-675; №7. – С.803-808; №8. – С.883-890.
26. Новодворський І. Драгоманів і наші клерикали. Вияснення клерикальних нападів проти Драгоманова. – Львів, 1936. – 23 с. Цит. за: Свенціцький І. Драгоманов і Галичане. – Львів, 1922. – С.15.
27. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (від поч. ХІХ ст. до М. Драгоманова). – Нью-Йорк, 1965. – 120 с.
28. Павлик М. М. Драгоманов і його роль в розвитку України. – Львів: з «Друкарні Уділової», 1907. – 91 с.
29. Павлик М. М. Драгоманов як політик. – Львів, 1911. – 60с.
30. Павлик М. М. Драгоманов, "високий рівень українства" та "нова ера". – Львів, 1906. – 44 с.
31. Павлик М. Пам'яті М. Драгоманова. – Чернівці, 1902. – 44 с.
32. Пам'яті М. Драгоманова. 1895-1920. Сбірник. – Х.: Поюр, 1920. – 112 с.
33. Подолянин К. З минулих літ. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1954. – 101 с.
34. Ріпецький С. М. Драгоманов в opinii визначних українських громадян. – Нью-Йорк; Дітройт, 1967. – 43 с.
35. Слюсаренко Х. Студії М. Драгоманова з історії Риму. – Б.м. і б.р. – С.243-257.
36. Соціально-філософські ідеї М. Драгоманова: 3б. наук. праць. – К., 1995. – 118 с.
37. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXV. – кн. 8. – С.226-240.
38. Шаповал М. М. Драгоманов як ідеолог нової України // М. Драгоманов. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками / Під заг. ред. П. Богацького. – Прага; Нью-Йорк, 1937. – С.31-55.

Анотація

Стаття присвячена висвітленню історіографічного образу видатного українського історика, політолога другої половини ХІХ ст. – Михайла Драгоманова в українській історіографії в діаспорі.

Summary

The article is devoted to the historiographical image of the famous Ukrainian historian of the second half of XIX century – Michail Drahomanov that are in ukrainian historical science in the foreign diaspora's ukrainian historiography.

УДК 94: 311.314 (477.72)

О.А. Макієнко

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ У ПРАЦЯХ СЛУЖБОВЦІВ-СТАТИСТИКІВ ХЕРСОНСЬКОГО ЗЕМСТВА

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в результаті наполегливих зусиль представників вітчизняної інтелігенції вдалося витворити оригінальний напрям статистичної думки в Російській імперії – земську статистику. Формування її теоретичних і методологічних засад відбувалося у процесі критичного аналізу та засвоєння наукової спадщини вітчизняних і зарубіжних статистиків, економістів, соціологів, а також практичної апробації програмно-методичних розробок земських